

ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК РОЗВИТКУ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

Одним із важливих напрямів нової регіональної економічної політики в Україні є активізація соціально-економічного розвитку населених пунктів – основних форм концентрації населення і виробництва. Особлива увага приділяється вивченню міських поселень, які мають стати основою для розвитку нових територіальних систем розселення у процесі здійснення економічної та адміністративної реформ.

Для визначення напрямів розвитку міських поселень необхідно всебічно вивчити ресурсну базу кожного з них, встановити особливості розміщення міст у системах розселення, їх функціональну структуру. Специфічним ресурсом, що відіграє вагомую роль у розвитку міст, є їх економіко-географічне положення (ЕГП). Його можна визначити як “сукупність багатограних відносин міста до природних та економічних явищ та їх поєднань: відношення до найближчого оточення щодо місцеположення, транспортної зручності, ландшафтно-архітектурних передумов, впливу на природне та економічне оточення, тощо; відношення до інших міст щодо ієрархії адміністративного і економічного рангу” [3, с.190].

Вивченням ЕГП міст в Україні займалися у своїх дослідженнях О.Корж, В.Лажник, В.Кубійович, О.Степанів, А.Степаненко, О.Топчієв, Д.Ткач, М.Фашевський, О.Шаблій та ін. Однак, зміни, що відбуваються у суспільстві, особливо в урбанізаційних процесах, вимагають перегляду деяких наукових положень, нових прикладних досліджень. Особливо це стосується агропромислових районів, які відзначаються густою мережею малих міст і селищ міського типу, що занепали у плані соціально-економічного розвитку у роки економічної кризи. До таких регіонів відноситься Хмельницька область.

На території Хмельницької області, що займає 20.6 тис. км² знаходиться 37 міських поселень. Вони розміщуються по території області рівномірно, показник ентропії становить 0.84. На кожну 1000 км² території припадає 1.8 міських поселень (в Україні – 2.2).

Міські поселення мають значні відмінні риси географічного положення. Хоча всі вони лежать на рівнинній території, але особливості розчленування її поверхні, розміщення гідрографічної мережі наклали певний відбиток на мікроположення поселень, їх планувальну структуру, особливості мікроклімату, можливості водозабезпечення. А це, в свою чергу, обумовлює особливості господарської діяльності населення, умови його життя.

Географічне положення міських поселень характеризується загалом спільними рисами, а саме: розташуванням на рівнинній території з помірно-континентальним кліматом, густою мережею рік, близьким заляганням підземних вод.

Виходячи з особливостей рельєфу, найбільш сприятливі умови для виникнення та формування міських поселень на території Хмельницької області має її рівнинна частина, що розташована в північних та центральних районах. Міські поселення тут мають значні розміри, вони переважно знаходяться у долинах рік. Деяко складніші геоморфологічні умови є в Придністров'ї. Це накладає відбиток на планувальну структуру поселень, яка у Придністров'ї має своєрідний характер.

Клімат на території області - помірно-континентальний з м'якою зимою та досить теплим вологим літом. Виходячи з того, що область має протяжність з півночі на південь спостерігаються деякі відмінності між кліматом її північної та південної частин, в першу чергу, це стосується теплозабезпечення. Але загалом розташування області у помірному кліматичному поясі накладає відбиток на будівництві жител, їх теплозабезпеченості.

На всій території області кліматичні умови сприятливі для життя і діяльності людей, а у містах південної частини області вони є сприятливими також для розвитку рекреації.

Розглядаючи мережу міських поселень Хмельницької області необхідно відмітити, що переважна більшість міст і селищ (30) розташована в долинах і на берегах річок, що протікають через її територію, що сприятливо позначається на їх водопостачанні.

Найбільша кількість міських поселень розташована на річках Горинь, Збруч, Жванчик, Вовк, Ікопоть, Калюсь, Смотрич, Случ, Південний Буг, Хомора. Невеликі розміри міст не створюють проблем з водопостачанням в області. Такі проблеми існують тільки у м.Нетішин, це викликано великими потребами у воді Хмельницької АЕС. Ці потреби не можуть бути задоволені місцевими джерелами водопостачання, особливо це відчує місто після добудови і введення в експлуатацію нових блоків АЕС.

Важливою рисою географічного положення міських поселень Хмельниччини є розміщення їх у основній агропромисловій зоні країни – Лісостепу, зоні з сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами для розвитку сільського господарства. Район традиційно високої землеробської культури із небагатими корисними копалинами не міг і не може бути дуже високоурбанізованим. Галузі з переробки сільськогосподарської сировини є головними містоформувальними галузями промисловості для більшості міст регіону. Близькість до сировинної бази є головною рисою географічного положення підприємств у цих районах.

Важливою рисою географічного положення міських поселень є транспортно-географічне положення. Воно визначається розташуванням поселень відносно транспортних шляхів. За цією ознакою на території області найзручніше положення мають міста, що розміщені на міжнародних і державних автомагістралях, залізницях. До них відносяться Хмельницький, Волочиск, Війтівці (полімагістраль Львів-Київ), Шепетівка (залізниця Київ — Львів), Кам'янець-Подільський (залізниця Київ-Чернівці) та ін.

Транспортно-географічне положення значною мірою зумовлює розташування міст відносно інших поселень, взаємозв'язки між ними.

Положення міських поселень у системі розселення можна вивчати за допомогою використання теорії графів, змодельовавши графо-аналітичну структуру системи міських поселень. За допомогою такої моделі можна встановити ієрархічну оцінку міста в системі розселення (його положення щодо головного економічного чи адміністративного центру), здійснити оцінку міста у системі міських поселень, що взаємодіють між собою та ін. Нами зроблено спробу застосувати графовий аналіз до оцінки положення міських поселень Хмельницької області. Модель просторового розміщення поселень і їх підпорядкування представлена на рис. 1. Вершини графа відповідають районним центрам, а ребра – автошляхи між ними. За допомогою графа можна встановити показники абсолютної і відносної доступності, міри ієрархічного положення міста у системі розселення (О.І.Шаблій, 1984). Абсолютний індекс доступності (S_0) вершини графа визначається як сума відстаней від неї до всіх інших вершин (чим більший цей показник, тим гірше положення міста у системі розселення). Відносні показники доступності (індекси Бічема і Бавелаша) характеризують положення райцентрів відносно обласного центру.

Оскільки обласний центр знаходиться посередині області, то міста, які лежать поблизу нього, мають найвигідніше положення в системі розселення. Гірше воно для окраїнних міст, особливо тих, які знаходяться на значній відстані від обласного центру. За показниками індексів доступності, мір положення міст в системі розселення міські поселення Хмельницької області можна поділити на три групи:

- 1) міські поселення 1 порядку (V_i понад 40.0, K_s – 1.0-1.37) – Городок, Деражня, Красилів, Староконстантинів, Антоніни, Базалія, Війтівці, смт. Дунаївці, Меджибіж, Ясне, Чорний Острів, Ярмолинці. Вони мають найзручніше географічне положення (в т.ч. транспортне) в обласній системі розселення, інтенсивні виробничі, трудові, культурно-побутові та інші види зв'язків між ними і центром системи;

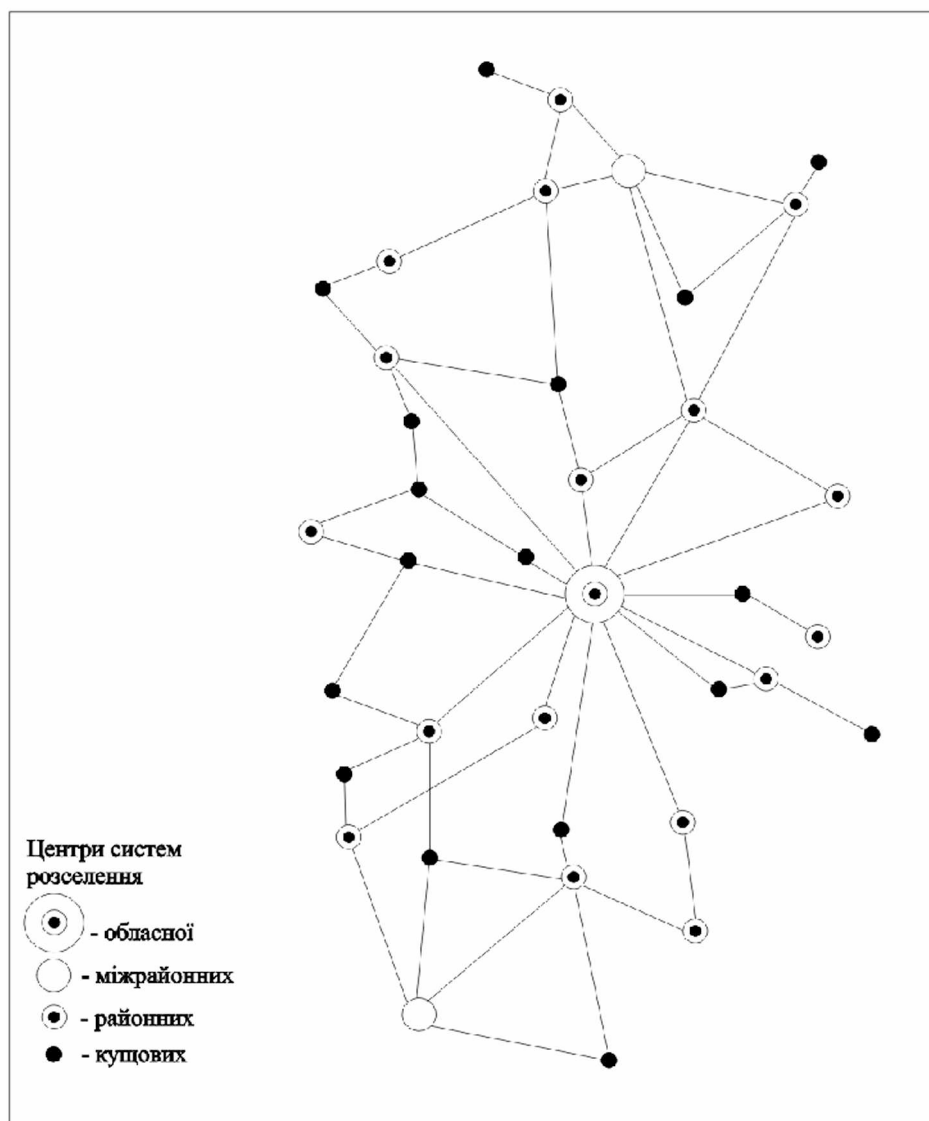

Рис. 1. Граф-модель територіальної організації Хмельницької системи міських поселень

- 2) міські поселення II порядку ($V_i - 40.0-35.0$; $K_s - 1.38 - 1.51$) – Дунаївці, Віньківці, Гриців, Закупне, Летичів, Лозове, Сатанів, Стара Синява, Теофіполь. Мають гірше порівняно з попередніми положення в обласній системі розселення. Це особливо стосується трудових зв'язків, які стають періодичними, культурно-побутових, торговельних та інших соціальних зв'язків;
- 3) ($V_i -$ менше 35.0; $K_s -$ понад 1.51) – Кам'янець-Подільський, Нетішин, Славута, Шепетівка, Волочиськ, Ізяслав, Полонне, Білогір'я, Вовковинці, Нова Ушиця, Понінка, Смотрич, Стара Ушиця, Чемерівці, Ямпіль). Мають найменш вигідне положення щодо центра обласної системи розселення.

Важливою рисою, що характеризує положення міських поселень у системі розселення, є наявність сусідів різного порядку. Вважається що те поселення, що має більше сусідів нижчих порядків (1-го і 2-го), має і вигідніше розташування. Матриця сусідства (табл. 2.) свідчить, що Хмельницький, Антоніни, Старокостянтинів, Базалія, Гриців, Чорний Острів, Ярмолинці та ін. мають найзручніше сусідське розміщення, що визначає високий рівень

комунікативності, широкі взаємозв'язки із невеликими транспортними затратами. Найгірші показники у цій матриці мають міста Нетішин, Славута, Стара Ушиця, Чемерівці, Понінка, Ямпіль, Вовковинці.

Таблиця 1

Показники для характеристики положення міст в обласній системі розселення

Міста	Індекси доступності			Міра оцінки положення міста в системі, K_s	Міра ієрархічного положення в системі, K_i
	S_i	V_i	R_i		
Хмельницький	2557	53.8	0.14	1.00	0
Кам'янець-Подільський	4625	29.7	0.08	1.81	4
Нетішин	5029	27.4	0.07	1.96	6
Славута	4553	30.2	0.08	1.78	5
Шепетівка	3952	34.8	0.09	1.54	4
Волчиськ	4000	34.3	0.09	1.56	4
Городок	3402	40.4	0.11	1.33	2
Деражня	3333	41.3	0.11	1.30	2
Дунаївці	3869	35.6	0.09	1.51	3
Ізяслав	3974	34.6	0.09	1.55	4
Красилів	3027	45.5	0.12	1.18	1
Полонне	4229	32.6	0.08	1.65	3
Староконстянтинів	3133	43.9	0.04	1.23	2
Антоніни	3266	42.1	0.11	1.28	2
Базалія	3242	42.4	0.11	1.27	3
Білогір'я	4013	34.3	0.09	1.57	5
Війтівці	3262	42.2	0.11	1.28	3
Вінківці	3758	36.6	0.10	1.47	3
Вовковинці	4023	34.2	0.09	1.57	3
Гриців	3685	37.3	0.10	1.44	3
Дунаївці	3372	40.8	0.11	1.32	2
Закупне	3659	37.6	0.10	1.43	3
Летичів	3643	37.8	0.10	1.42	2
Лозове	3538	38.9	0.10	1.38	2
Меджибіж	2868	48.0	0.12	1.12	1
Наркевичі	2959	46.5	0.12	1.15	2
Нова Ушиця	4280	32.1	0.08	1.67	4
Понінка	4914	28.0	0.07	1.92	4
Сатанів	3616	38.0	0.10	1.41	3
Смотрич	3997	34.4	0.09	1.56	3
Стара Синява	3718	37.0	0.10	1.45	2
Стара Ушиця	4856	28.4	0.07	1.90	4
Теофіполь	3528	39.0	0.10	1.38	4
Чемерівці	4168	33.0	0.09	1.63	4
Чорний Острів	2722	50.5	0.13	1.06	1
Ямпіль	4017	34.2	0.09	1.57	5
Ярмолинці	2438	46.8	0.12	1.15	1

Просторові зв'язки між міськими поселеннями в системі розселення може також представити карта потенціалу поля розселення (рис. 2). Розраховані показники з'єднані на ній у вигляді "рельєфу", на якому є підвищення і зниження, показана територія взаємодії поселень. Цілком зрозуміло, що найвищі показники поля розселення має м. Хмельницький, у його сферу притягання потрапляють всі міські поселення, але найбільше ті, що знаходяться навколо нього (обмежено еквіпотенціальною лінією із значенням 20 осіб/км). Серед інших міст найбільші "підвищення у рельєфі" створюють міста Шепетівка і Кам'янець-Подільський. Вони захоплюють у зону свого впливу не тільки населені пункти "своїх" адміністративних районів, але й інших (див. рис. 2). Маючи значно більший від решти міст

області демографічний потенціал, ці міста є міжрайонними центрами у Хмельницькій обласній системі розселення.

Таблиця 2.

Матриця сусідства міських поселень

Міста і селища міського типу	Порядок сусідів		
	1	2	3-7
Хмельницький	8	11	17
Кам'янець-Подільський	5	5	26
Нетішин	1	2	33
Славута	3	4	29
Шепетівка	4	4	28
Волчиськ	3	6	27
Городок	5	6	25
Деражня	4	6	26
Дунаївці	6	4	26
Ізяслав	5	7	24
Красилів	5	5	26
Полонне	4	6	26
Староконстянтинів	6	8	21
Антоніни	7	10	18
Базалія	8	7	23
Білогір'я	6	6	25
Війтівці	5	5	26
Віньківці	5	6	26
Вовковинці	2	4	30
Гриців	6	10	20
Дунаївці	3	5	28
Закупне	3	6	27
Летичів	3	3	30
Лозове	1	3	32
Меджибіж	5	6	25
Наркевичі	3	5	28
Нова Ушиця	3	5	28
Понінка	1	3	32
Сатанів	4	7	25
Смотрич	5	6	25
Стара Синява	3	6	27
Стара Ушиця	3	4	29
Теофіполь	4	7	25
Чемерівці	3	3	30
Чорний Острів	5	9	22
Ямпіль	2	4	30
Ярмолинці	6	8	22

“Зони впливу” поселень у системі міських поселень значною мірою зумовлені, крім адміністративного статусу, і людністю поселень. Досить обґрунтовано це відображено у наукових дослідженнях Ю.Пітюренка (1977), Б.Заставецького (1987) та Д.Ткача (1994). Ці вчені стверджують, що ієрархічність є головною рисою систем розселення, що відображає як вертикальну субординацію міських поселень, так і горизонтальну структуру системи розселення, у якій міські поселення завжди є “ядрами” (центрами). Територіальна організація Хмельницької системи розселення представлена на рис. 1. Міста і селища міського типу є центрами обласної, районних, міжрайонних і кушових систем (За Б.Заставецьким, 1987). Вони об'єднують навколишні поселення за допомогою різноманітних зв'язків. Залежно від географічного положення, людності і функцій населення формуються різні обсяги зв'язків, вони мають різну інтенсивність і періодичність.

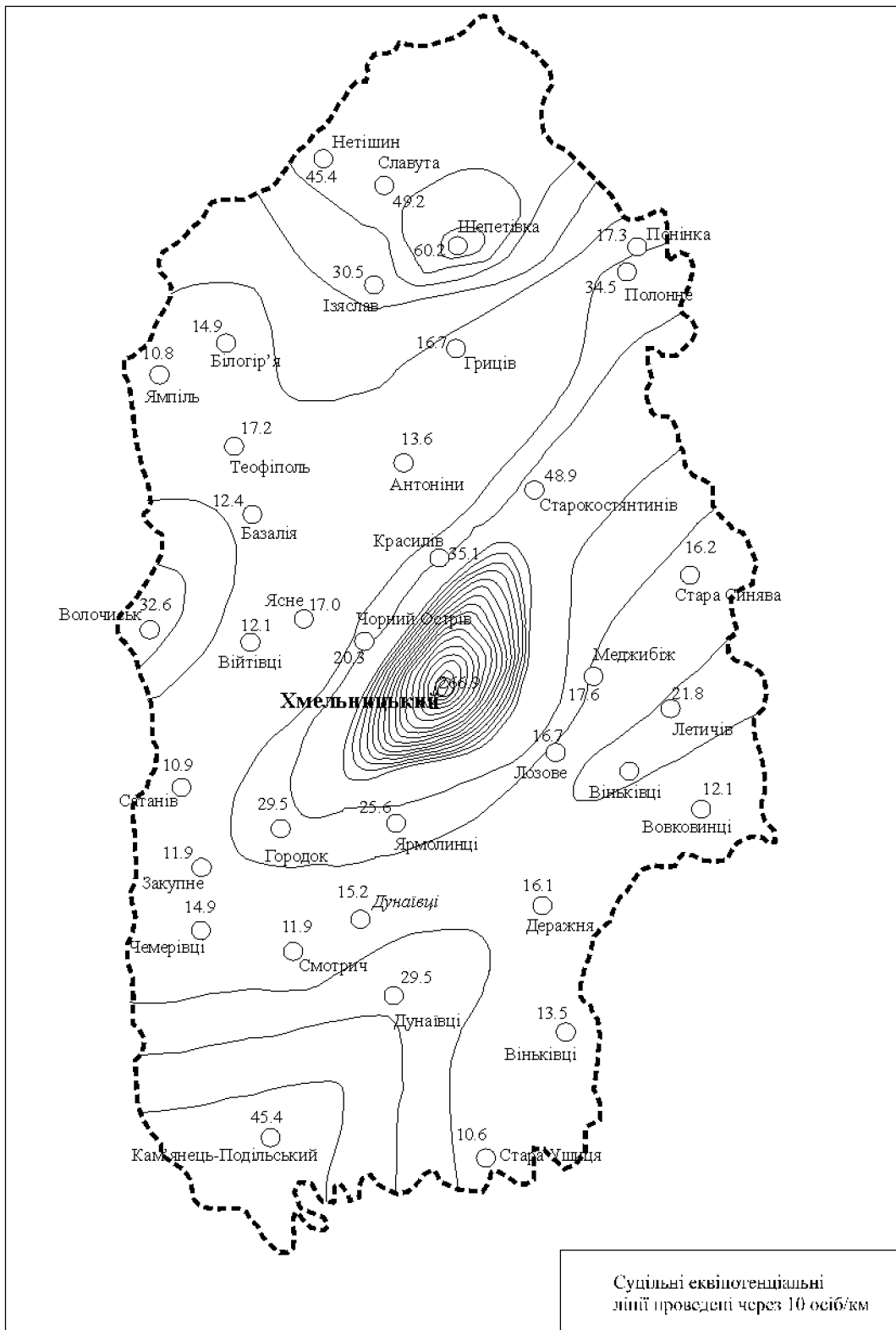

Рис.2. Демографічний потенціал міських поселень Хмельницької області (станом на 1.01.2007 р.)

Найпотужнішими є зв'язки поселень з обласним центром, цьому сприяє центральне розташування його в області та наявність в ньому установ обласного значення та потужного оптового ринку промислових і продовольчих товарів. Зв'язки інших міських поселень між собою значно слабші, у багатьох випадках – нетривалі, епізодичні. Такі зв'язки мають бути в сучасний період замінені новими, раціональними, внаслідок трансформаційних процесів у соціально-економічному розвитку міст та селищ. Як видно із рис. 2, у області можуть бути сформовані нові міжрайонні центри – у західній частині - Волочиск та східній – Летичів. Це сприятиме значній раціоналізації міжпоселенних зв'язків, дозволить об'єднати всі населені пункти навколо міст у обласній системі розселення.

Результати нашого дослідження підтверджують той факт, що ЕГП міста є важливим чинником його розвитку та розвитку територіальної системи розселення, що формується навколо нього. Від просторового розташування міста у системі залежить певною мірою його ієрархія. Ще у 40-і роки ХХ століття німецький вчений В.Кристаллер розробив теорію центральних місць, згідно з якою ієрархія населених пунктів виводилась залежно від їх просторового розташування у системі розселення. Міста різної величини розглядались як “центральні місця” для навколишніх територій у сферах торгівлі, ділових і фінансових операцій, культурного та побутового обслуговування. Вони, вважав В.Кристаллер, повинні розташовуватись у центрі, а підлеглі йому поселення – у кутах шестикутної решітки (при цьому географічний простір з усім його наповненням підмінювався однорідним геометричним простором). Ідеї цього вченого використовувались у багатьох країнах при проектуванні просторової організації населення і сфери послуг.

Звичайно, геометричне центральне положення міста найбільш вигідне, але сучасні дослідники виводять “центральність” населеного пункту не тільки з геометричних мірок, а, в першу чергу, за функціональною структурою, роллю у системах розселення. А ЕГП, як специфічний ресурс, значною мірою визначає дані характеристики населення

Література:

1. *Заставецька О.В., Заставецький Б.І., Дітчук І.Л.* Географія Хмельницької області. Навч. посібник для учнів 8–9 класів. Тернопіль, 1995. – 96 с.
2. *Ткач Д.В.* Малі міські поселення: економіко- і соціально-географічні проблеми розвитку. – Тернопіль, 1997. – 145 с.
3. *Топчієв О.Г.* Елементи кількісної оцінки економіко-географічного положення міст (на прикладі обласних центрів Української РСР) // Теоретичні і прикладні питання географії. – К.: Вид. Київ. ун-ту, 1972. – С. 190–200.
4. *Шаблій О.І.* Математичні методи в економічній географії. – Львів: Вища школа, 1984. – 136 с.

Summary:

Taras Zastavetskyu. ECONOMICAL AND GEOGRAPHICAL STATUTE AS FACTOR OF DEVELOPMENT OF CITY SETTLEMENTS IS IMPORTANT.

In the article influence of economical and geographical position lights up on socio-economic development of cities. The attempt of estimation of such position is done for the system of city settlements of the Khmel'nitskiy area.

Надійшла 26.02.2008.

УДК 338:91.312.90

Леся ЗАСТАВЕЦЬКА

ФУНКЦІОНУВАННЯ НИЗОВИХ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ І ШЛЯХИ ЇХ ОПТИМІЗАЦІЇ В АГРОПРОМИСЛОВОМУ РЕГІОНІ

Сучасні процеси, що відбуваються у розселенні України внаслідок трансформації суспільних відносин, є об'єктом дослідження суспільно-географів, поза як вони значною мірою відображають ті зміни, які відбуваються у життєдіяльності населення. Зміна функцій поселень, напрямів та інтенсивності розселенських зв'язків робить актуальними дослідження